«قارا كىدان» سۇلتانلىقى ۋە

كۈچلۈكنىڭ ۋەقەسى

تارىختا قاراختاي (كىدانلار) سۇلتانلىقى «گۈرخان» دەپ ئاتىلاتتى. قاراختايلار ئۆزىنىڭ پادىشاھلىرىنى «گۈرخان» دېيىشى — «خانلارنىڭ خانى» دېگەنلىكى ئىدى. قاراختاي پادىشاھلىرى شەرقنىڭ مەشھۇر ۋە مۆتىۋەر ئائىلىلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ پەيدا بولغان، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرى ختاي ۋىلايىتى ئىدى.

چىڭگىزخان تونۇلۇشتىن بۇرۇن، مەلۇم بىر مۇددەت ئىچىدە زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى — ھادىسىلەر سەۋەبىدىن، 30 نەپەر كىشى ياكى ئىككىنچى بىر رىۋايەتچە، بىر قەبىلە ۋە بىر گۇرۇھ ئادەملەر ختاي يېرىدىن چىقىپ قىرغىزلار چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەنىدى. سەھرالىق (قىردا ئولتۇرغۇچى) لار ۋە قىرغىزلار بىلەن قاراختايلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق پەيدا بولدى. بىر - بىرىگە قارشى جېدەل - ماجىرا. بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىپ ئۆتۈپ، قىردىكى سەھرالىقلار ۋە قىرغىزلارنى ئۆزىگە ئەل قىلىپ، ئۇلار بىر ئەل بولۇپ شەكىللەندى. شۇ يەردە بىر شەھەر بىنا قىلدى، نۇرغۇن «قەۋم» (قەبىلە)، سەھرادىكى تۈرك ئاھالىدىن ئۇ شەھەرگە توپلاندى، تاكى ئۇلار كۆپىيىپ 40 مىڭ ئۆيلۈك كىشى بولدى. بۇ دەۋردە «بالاساغۇن» نى موڭغۇللار «قۇبالىغ» (ياخشى شەھەر) دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ شەھەردە ئەپراسىياپ (كونا توران شاھىنىڭ ئۇرۇقىدىن) دېگەن بىر خان بولۇپ، ئۇ ئانچە شەۋكەت ۋە كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. قارلۇق، قىپچاق، قانقىلى قەبىلىلىرى ئۇنىڭغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئېلىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى. بۇ پادىشاھ بۇ قەبىلىلەردىن مۇداپىئە

---

[1] بالاساغۇن - سەيھۇن (سىر دەريا) سىنىڭ ئېقىمىدا قەشقەر تەرەپتە بولغان يەرلەرگە ئەرەب جۇغراپىيە شۇناسلىرى «بالا ساغۇن» دەپ نام قويغان (قامۇس ئەئلام 2 - جىلد 1335 - بەت).

قىلىش (تونۇش) قا ئاجىزلىق قىلىپ، قاراختايلارنىڭ كۈچىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، گۇرخاننىڭ ئالدىغا ئۆزىنىڭ ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ كۈچسىزلىكىنى بىلدۈرۈپ، قاراختايلارنى ئۆز مەملىكىتىگە تەكلىپ قىلدى ۋە مەملىكىتىنى قاراختايلارغا تاپشۇرۇشنى ئۆتۈندى. بۇنداق قىلىشى قارلۇق، قىپچاق، قاڭقىلى قەبىلىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىدىن بىر قانچە ۋاقىت تىنچىش مەقسىتىدە ئىدى. گۇرخان بالاساغۇن پادىشاھىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن، بالاساغۇنغا كېلىپ پادىشاھ بولۇپ ئولتۇردى، ئەپراسىياپنىڭ ئەۋلادىدىن خانلىق نامىنى ئېلىپ تاشلىدى، ئۆزىنى «تۈركمەن پادىشاھى» دەپ ئاتىدى. ھەر تەرەپتىن تۈرك قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، قەشقەرگە ھەربىي قوشۇن ئەۋەتتى، قەشقەر يەرلىرىنى ئۆزىگە قاراتتى. «بەشبالىق» ۋە قىرغىزلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، بويسۇنۇشتىن باش تارتقان ئىدى. ئىككىنچى قېتىم ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، ماۋارا ئۇننەھر، فەرغانە تەرەپلىرىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇ مەملىكەتلەرنىمۇ ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئالدى، ماۋارا ئۇننەھردە ئوسمانى سۇلتانلىقىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بولغان پادىشاھلارنى ئۆزىگە باش ئەگدۈردى. ھىجرىيە 536 - (مىلادى 1141 — 1142) يىلى «سەنجەر» سۇلتانلىقى ۋە سالجۇق سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى مەغلۇب قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن قاراختاي سۇلتانلىقى غەلىبە قازىنىپ، ماۋارا ئۇننەھرنىڭ كۆپ يەرلىرى — تۈركىستاننى ئىستېلا قىلدى.

قاراختاي سۇلتانلىقى ئۆزىنىڭ «ئەزبەر» ئىسىملىك كىشىسىنىڭ قوماندانلىقىدا، سان - ساناقسىز قوشۇننى خارەزىم پادىشاھى ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتىپ، خارەزىم شاھىنى يەڭدى، نۇرغۇن ۋەيرانچىلىق - خارابىلىقلارنى تۇغدۇردى. ھەر يىلى خارەزىم شاھىدىن قىممەت باھالىق نەرسىلەر (ئالتۇن، كۈمۈش، جاۋاھىر) دىن باشقا، 30 مىڭ دىنار گۇرخاننىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن بويسۇندۇرۇلدى.

گۇرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى «كوياڭ» ئېرىنىڭ ئورنىدا پادىشاھ بولۇپ تەختكە چىقتى. مەلۇم مۇددەتكىچە كوياڭ ئۆزىنى ساقلاپ كەيپ - ساپا، ھەۋەس يولىغا كىرىشتى. گۇرخان سۇلتانلىقىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەربابلىرى ئۇنى ھىمايە قىلىپ ئىتائەت قىلغانىدى. كېيىنكى دەۋردە كوياڭ بىلەن پاھىشە قىلغان ئادەمنى يوقىتىپ، گۇرخاننىڭ ئىنىسىنى خانلىققا ئولتۇرغۇزدى. ئىككىنچى ئىنىسىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن قاراختاي دۆلىتىدىكى ئىختىلاپلار تىنچىدى، مەملىكەت ئىشلىرىغا مەخسۇس كىشىلەر ۋەزىپىگە بەلگىلەندى، مۇپەتتىشلەر بەلگىلىنىپ، مەملىكەتنىڭ ئەتراپلىرىغا تەپتىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى.

قاراختاي سۇلتانلىقىغا بويسۇنغان خارەزىم شاھلىقىدا خانلىق نۆۋىتى «تەيسىر» دىن ئۆتۈپ ئۇنىڭ ئوغلى «تۆكۈش» كە يەتتى، ئۇ دادىسىنىڭ قائىدە - تەرتىپىنى ئىجرا قىلىپ، گۇرخانلارنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشتى، ھەر يىلى باج - خىراج ئەۋەتىپ تۇراتتى. بۇنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، ئوغۇللىرىغا: - سىلەر گۇرخانغا قارشىلىق قىلماڭلار، ئۇ بۈيۈك پادىشاھدۇر، ئۇنىڭ ئارقا تەرىپىدە كۈچلۈك دۈشمەن بار - دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئۆلدى. پادىشاھلىق نۆۋىتى سۇلتان مۇھەممەتكە يەتكەندە، بىر قانچە ۋاقىت گۇرخانلارغا باج - خىراج تۆلەپ تۇردى. گۇرخانلار بىلەن خارەزىم شاھ ئوتتۇرىسىدا ساپ دوستلۇق ساقلاندى. غۇر ① سۇلتانى شاھابىددىن سۇلتان مۇھەممەتكە قارشى قوزغالدى. مۇھەممەت شاھقا ياردەم ئۈچۈن گۇرخان 10 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر ئەۋەتتى، سۇلتان شاھابىددىن سۇلتان مۇھەممەتنىڭ ئەسكىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. گۇرخاننىڭ ئەۋەتكەن ئەسكىرىگە يولۇقتى (بىز بۇ توغرىدا تارىخنىڭ 4 - جىلدىدا بايان قىلدۇق). غۇر سۇلتانى شاھابىددىن ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، خۇراسان، ئىراق، سىجىستان② ۋە ئۇلاردىن باشقا دۆلەتلەر سۇلتان مۇھەممەتكە بويسۇندى. سۇلتان مۇھەممەت ئۆزىنىڭ ھەشەمەت - سەلتەنىتى ئالدىدا پەلەك (ئاسمان) تەمبىلىرىدىن بەھس - گۇمان قىلاتتى. مۇنداق شەۋكەتكە ئېرىشكەن سۇلتان مۇھەممەت گۇرخانغا باج تۆلەشتىن نومۇس قىلدى. بۇرۇنقى ئەھدە - شەرتلەرنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن تۈرلۈك باھانىلەرنى ئىزدەپ، تۆلەيدىغان باجنى كېچىكتۈردى ۋە بەلكى توختىتىپ قويدى. گۇرخاننىڭ ئالدىدىن مەھمۇت باي ئىسىملىك كىشىمۇ مۇھەممەت شاھقا ئەلچى بولۇپ كەلدى، سۇلتان مۇھەممەت ئەلچىنى ھۆرمەت قىلمىدى. ئەلچى قايتىپ كېلىپ سۇلتان مۇھەممەتتىن گۇرخانغا شىكايەت قىلدى، ئەلچى شۇنداق خەۋەر قىلدى: - سۇلتان مۇھەممەت سىزگە قارىتا توغرا دىللىق ئەمەس ئىكەن، مۇندىن كېيىن ئۇنىڭ مەقسىتىنى قوبۇل قىلماسلىق كېرەك - دېدى. چۈنكى سۇلتان مۇھەممەت ئەلچىلەرنى ياخشى قارشى ئالمىغانىدى. سۇلتان مۇھەممەت قىپچاقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىپ، خارەزىمدە ماۋارا ئۇننەھرگە قوشۇن يۈرگۈزۈش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈپ، بۇ خاراغا ئەسكەر يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆز ئەتراپىدىكى پادىشاھلىق دۆلەتلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ،

---

② غۇر — ئافغانىستاننىڭ ھېرات بىلەن غەزنە شەھىرى ئارىلىقىدىكى تاغلىق بىر يەر بولۇپ، غۇر پادىشاھلىقى سۇلالىسىنىڭ تۇغۇلغان يېرىدۇر.

1 سىجىستان — ئىراننىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى «سىستان» دېگەن يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئەرەبلەر «سىجىستان» دەپ يېزىشقان.

ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئايرىم - ئايرىم ۋەدىلەرنى قىلىپ ئۆزىگە بويسۇنۇشقا چاقىردى.
خۇسۇسەن سەمەرقەند پادىشاھى تارىختىكى مەشھۇر يۇسۇپكە ئوخشاش گۈزەل - چىراي-
لىق ئوسمان پادىشاھ سۇلتان مۇھەممەتكە باش ئەگدى. ماۋارا ئۇننەھردىكى پادى-
شاھلىقلار گۈرخانلار ھۆكۈمىتىنىڭ دەۋرى ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىدىن ھېرىپ قالغان
(زېرىككەن) ئىدى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خارەزىم شاھىنىڭ دەۋىتى (چاقىرىقى) نى
قوبۇل قىلدى. دەل بۇ پەيتتە، موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن بولغان تايانخاننىڭ ئوغلى
كۈچلۈك (موڭغۇل قەبىلىلىرىنى توپلاپ كۈچىيىۋاتقان چىڭگىزخاننىڭ ھەيۋىتىدىن
قورقۇپ - ت) قېچىپ كەلگەنىدى. چۈنكى چىڭگىزخان تايانخان بىلەن ئۇرۇشۇپ
ئۇنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، كۈچلۈك قېچىپ كېلىپ گۈرخاننىڭ ھىمايىسىگە
كىردى. گۈرخان ئۇنى ھىمايىسىگە ئېلىپ، «قۇدا - باجا» لىق شەرىپى بىلەن تار-
تۇقلىدى.

كۈچلۈك گۈرخان دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلىپ، گۈرخاننىڭ ئەمرالى-
رى (دۆلەت ئەر بابلىرى) شەرقتىن كېلىۋاتقان بورانغا قاراپ ئىسيان قىلىش-
ئۈچۈن ھەممە پەسىلىك قىلىشىۋاتقانلىقىنى، جاھانگىر چىڭگىزخانغا يېقىنلىشىش ئۈچۈن
ۋاستە ئىزدەۋاتقانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭدەك ئوسمان سۇلتانمۇ گۈرخانغا نىسبەتەن
قارشى مەيدانغا ئۆتۈپ دىلى ئۆزگەرگەن ۋە بىردىر پۇرسەتكە كۆز تىكىپ تۇرغان
ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەت ئىچىدە، مۇھەممەت خارەزىم شاھ كۈچلۈككە مەخپىي خەۋەر
ئەۋەتىپ، گۈرخانغا قارشى ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقداشلىقىغا چاقىردى. مۇھەممەت خارەزىم
شاھنىڭ بۇ دەۋىتى كۈچلۈكنىڭ غەرەزلىك تەبىئىتىگە مۇۋاپىق كېلىپ. ساددا كۆڭۈل-
لۈك گۈرخانغا: - ئۆزۈڭىزدىن بىرى ئۆز يۇرتۇمدىن، خەلقىمدىن ئايرىلىپ، پادىشاھ-
نىڭ (گۈرخاننىڭ) خىزمەتلىرىدە تۇرماقتىمەن، چىڭگىزخان شەرق يەرلىرىدە ۋە
خىتاي مەملىكەتلىرىدە يەرلەرنى ئۆزلىرىگە قارىتىشقا مەشغۇلدۇر، مېنىڭ سان -
ساناقسىز ئەسكىرىم «ئېمىل» ۋە «سادالىق» يەرلىرىدە سەرسان - سەرگەردان بولۇپ
يۈرمەكتە، دۈشمەنلەر ئۇلارغا ئارقىمۇ ئارقا زىربە بېرىشمەكتە، ئەگەر گۈرخاندىن
رۇخسەت ئالسام، بېرىپ چېچىلغان ئەسكەرلىرىمنى توپلاپ گۈرخاننىڭ خىزمىتىگە چاپ-
سان يېتىپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرقى ھاياتىمغىچە خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىشتىن باش
تارتمايتتىم ۋە خاننىڭ كۆرسەتكەن ھىممىتىگە باش ئېگەتتىم - دېدى. گۈرخان
كۈچلۈكنىڭ ھىلە - مىكىرلىرىگە ئالداندى، نۇرغۇن ھۆرمەت ۋە كېيىندۈرۈشلەر بىلەن
ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى. كۈچلۈك «يادىن ئېتىلغان ئوقتەك» (تېزلىك بىلەن)
گۈرخان ئالدىدىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇپ كەتتى. كۈچلۈكنىڭ شەرقتە پەيدا بولغانلىق
خەۋىرى ھەر تەرەپكە يېيىلدى. چىڭگىز خاننىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن ھەر تەرەپلەرگە

قاچقان تايانخان (كۈچلۈكنىڭ دادىسى) نىڭ ئەسكەرلىرى بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردىن كېلىپ كۈچلۈكنىڭ بايرىقى ئاستىغا توپلاندى.

كۈچلۈك چېچىلغان قوشۇننى توپلاپ چېگرىغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلققە دەھشەتلىك بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈشكە باشلىدى ۋە نۇرغۇن گۇرۇھلارنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن كۈچلۈك گۇرخاننىڭ ۋىلايەتلىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. دەسلەپكى ھۇجۇمدا گۇرخان مەملىكىتىنىڭ چېگرا يەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. مۇشۇ جەرياندا، كۈچلۈك بىلەن سۇلتان مۇھەممەت خارەزىم شاھ ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلەر ۋە خەتلەر ئالماشتۇرۇلدى. ئۇلار ئاخىرى «سۇلتان مۇھەممەت خارەزىم شاھ غەرب تەرەپتىن، كۈچلۈك شەرق تەرەپتىن ھەرىكەت يۈرگۈزۈش (ھۇجۇم قىلىش)، ئەگەر سۇلتان مۇھەممەت ئىلگىرىلەپ غەلىبە قازانسا، گۇرخاننى يوقىتىپ قەشقەر ۋە خوتەننى سۇلتان مۇھەممەتكە بېرىش، ئەگەر كۈچلۈك ئىلگىرىلەپ ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئالالىسا، قەشقەر، خوتەن ۋە گۇرخاننىڭ خانلىقىنى كۈچلۈككە بېرىش»نى قارار قىلىشتى. بۇ تاجاۋۇز شەرتنامىسى بويىچە، كۈچلۈك ئىلگىرىلەپ ئۇرۇش باشلىدى. گۇرخاننىڭ قوشۇنى كۈچلۈككە زەربە بەردى، كۈچلۈك قاچتى. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان مۇھەممەت بىلەن گۇرخاننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ، ئىككى قوشۇن بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتتى، غالىبىيەت ۋە مەغلۇبىيەتنى ئايرىپ بولمايتتى. ھەر ئىككى سەپ بىر - بىرىنى تاردىمار قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىپ قاچاتتى. بۇ ئۇرۇشتا قارا خىتايلار بالاساغۇن يېرىگە كەلگەندە، قارا خىتايلاردىن زېرىككەن ئاھالە سۇلتان مۇھەممەتكە تەسلىم بولۇشنى خالىدى. شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، گۇرخاننى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. گۇرخانغا قارشى ئۇرۇش باشلىۋەتتى. 16 كۈن داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇش قىلىش بىلەن، سۇلتان مۇھەممەتنىڭ بۇ كۈنلەر داۋامىدا يېتىپ كېلىشىگە كۆز تىكەتتى. لېكىن مۇھەممەت خارەزىم شاھ ئۈلگۈرۈپ يېتىپ كەلمىدى. ئاقىۋەت گۇرخان ئۇرۇش تەھلىكىسى بىلەن شەھەرنى ئېلىپ، ئۈچ كېچە - كۈندۈز قەتلىئام (قىرغىن) قىلدى. ئاتاقلىق — تونۇشلۇق نامدار ئادەملەردىن 47 مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلگۈچىلەر قاتارىدا ھېسابقا ئېلىندى. ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇش تەييارلىقى سەۋەبى بىلەن، گۇرخاننىڭ خەزىنىسى قۇرۇقدالغان (تۈگىگەن) ئىدى. گۇرخان (مەھمۇت) ئۆزىنىڭ قارونىنىڭ خەزىنىسىدىن كۆپ بولغان ھەربىي خىراجەتكە ئىشلەتكەن مال - مۈلكى ئورنىغا ئەسكەرلەرنىڭ قولىغا كەلتۈرگەن ئولجىلىرىنى ئېلىشنى قارار قىلدى. گۇرخاننىڭ ئەربابلىرى — ئەمىر (قوماندان) لىرى بۇ ئەھۋالدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن، ئىتتىپاقى بۇزۇلدى، تەپرىقلىشىپ كەتتى. ئىسيان چىقىرىش توغرىسىدا گەپ - سۆزلەر تۇغۇلدى.

گۇرخاننىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇۋاتقان ئىتتىپاقسىزلىقنى كۈچلۈك ئاڭلاپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇرۇشۇپ، گۇرخاننىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلغان قوشۇنىغا زەربە بېرىپ سوقۇپ تاشلىدى.

گۇرخان مەغلۇب بولۇپ چارىسىز قېلىپ، زالىم كۈچلۈككە باش ئېگىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى. كۈچلۈك گۇرخاننى مۇھاپىزەت قىلىپ ئۇنىڭغا شەكلەن ھۆرمەت قىلدى، لېكىن كۈچلۈك گۇرخانغا زادى سۆز قىلدۇرمايتتى. كۈچلۈك گۇرخاننىڭ مەملىكىتىنى پۈتۈن ئىشغال قىلدى. گۇرخان مۇشۇ ھالەتتە ئىككى يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 92 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ پادىشاھلىق دەۋرى 20 يىل داۋام قىلغانىدى.

كۈچلۈكنىڭ غەلىبىسى، ئىشغالىيىتى ۋە زۇلۇم ئىستىبداتى

گۇرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كۈچلۈك مۇستەقىل پادىشاھ بولۇپ قالدى. لېكىن بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ھاكىمى بىر قانچە قېتىم كۈچلۈككە قارشى ئۇرۇشتى، ئەڭ ئاخىرىدا كۈچلۈك ئۇنى (ھاكىمنى) شىكار قىلىپ يۈرگەن يېرىدە ئۆلتۈردى.

كۈچلۈك بۇتپەرەس بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى خرىستىئان (ئەيسادىنىدا) ئىدى. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ۋە مۇسۇلمانلارغا يامان كۆز بىلەن قاراپ زۇلۇم قىلاتتى. كۈچلۈك ۋە خوتۇنى ھەر بىرى ئۆز دىنىغا خەلقنى دەۋەت قىلاتتى. ئۇنىڭ دىنىنى قوبۇل قىلمىغان كىشىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. مۇشۇ قارىمۇ قارشىلىق جەريانىدا، «توقتۇتلار» «مەكرىت» (مەركىت) خەلقى بىلەن كۈچلۈكتىن ئايرىلىپ «قۇم كېچىك» تەرەپكە كەتتى. كۈچلۈك ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن بىر قانچە يىللارغىچە قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇ يەرلەرنىڭ ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى يىغدى ۋە كۆيدۈردى. ئۈچ-تۆت يىل داۋامىدا، قەشقەر، خوتەن يۇرتلىرىنىڭ ئاشلىق مەھسۇلاتىنى كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، يەپ - ئىچىپ، كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. ئۇ يۇرتلارنىڭ ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۈزۈلۈپ، ئومۇمىيۈزلۈك قەھەتچىلىك بولۇپ كەتتى. خەلقلەر ئاچلىق ۋە قەھەتچىلىكنىڭ قاتتىقلىقى، زۇلۇم - زەخمەتتىن مۇشەققەتلىك كۈنلەرگە دۇچار بولدى. ئاقىۋەت چارىسىزلىق، پاناسىزلىقتىن كۈچلۈكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا باش ئەگدى. شۇنىڭ بىلەن كۈچلۈك قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە بېسىپ كىرىۋالدى، ئادالەتسىزلىك - زۇلۇم ئوتىنى ياقتى. كۈچلۈك قەشقەردىن خوتەنگە كېلىپ خوتەننى ھەم ئىشغالىيىتىگە ئېلىپ، خوتەن ئاھالىسىنى

ئىمام ئالائىددىننى ئىسلام دىنىدىن قايتۇرۇشتىن ئۈمىدسىزلەنگەندىن كېيىن،
ئۇنى بىر نەچچە كېچە - كۈندۈز ئىمام ئالائىددىننىڭ ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىس-
نىڭ دەرۋازىسىغا «چاھار مىق» قىلىپ (پۇت - قولىنى تۆت تەرەپكە مىقلاپ) ئازاب-
لىدى. ئىمام ئالائىددىن يەنە ئىسلام دىنىنى مۇستەھكەملەشكە خەلقنى چاقىرىپ
نەسىھەت قىلىپ، ئاللانى يادلاپ (شاھادەت ئوقۇپ): - مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ
دىن - شەرىئىتىنى دۇنيانىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ۋاسىتىسى بىلەن تۈزۈتۈۋېتىشكە
لىك لازىم، چۈنكى ئىسلام دىنى ئاخىرەتتە مۇكاپاتقا ئېرىشتۈرۈپ، ئالىي دەرىجىگە
كۆتۈرىدۇ، دۇنيانىڭ بارلىق ھاياتى ۋە دۇنياۋىيۇنى بېھۇدىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس،
ئاخىرەت (خۇدانىڭ ھۇزۇرى) دىندارلار ئۈچۈن ياخشىدۇر - دەيتتى. ئۇنى قاتتىق
ئازابلاپ، ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈردى. ئىمام ئالائىددىن خوتەننى شېھىت قىلىنغاندىن
كېيىن، خوتەن يېرىدە ناماز ئۈچۈن ئەزان ئوقۇش، تەكبىر ئېيتىش، مەسچىتلەردە
ناماز ۋە جۈمە ئۈچۈن جامائەت توپلىنىشلارنى مەنئى قىلدى. جەبىر - زۇلۇم، ئادا-
لەتسىزلىكلەر مۇسۇلمانلارنىڭ يۈزىگە ئېچىلدى. مۇسۇلمانلار سالامەت ۋە قۇتۇلۇش
ئۈچۈن خۇداغا دۇئا قىلاتتى (كۈچلۈككە قارشى نىيەتتە بولدى)، كۆپ ئۆتمەستىن،
كۈچلۈكنى چىڭگىزخان قوشۇنى كېلىپ تارمار قىلدى.

چىڭگىزخان جەبە* نويانىنى كۈچلۈككە قارشى ئەۋەتىشى

چىڭگىزخان «خىتاي» يەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، كۈچلۈكنىڭ
قەشقەر، خوتەنلەردە زۇلۇم ئوتىنى يېقىپ سىگىلغان خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈرۈپ
خاراپ قىلغانلىقىنى ئاڭلىدى. جەبە نويانغا بىر قانچە تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كۈچلۈكنىڭ
ئىستىبدات - زۇلۇم ۋە يامانلىقلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق
بېرىلدى. جەبە نويان چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قەش-
قەر تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. جەبە نويان بىلەن كۈچلۈك ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇش-
تىن ئىلگىرى كۈچلۈك قېچىپ كەتتى. جەبە نويان بۇيرۇق ئېلان قىلىپ، شەھەر،
بازار، كوچىلاردا «ئەر - ئايال ئۆزىنىڭ سىللەت دىنىدا بولسۇن، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ
رەسىم - قائىدىلىرىنى مۇداپىئەت قىلسۇن!» دەپ جار سالدۇردى. كۈچلۈكنىڭ
خەلقنىڭ ئۆي - جايلىرىغا كىرىۋالغان ئەسكەرلىرى سىماپقا ئوخشاش، تۇپراققا سىڭىپ

* «جەبە» دېگەن ئىسىم خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك. ئەسلى جەبە نويان،
تۆۋەندە جەبە دەپ تۈزىتىلدى — م.

يوق بولۇپ كەتتى. موڭغۇل قوشۇنى چاقماقتەك تېز ھەرىكەت قىلىپ، كۈچلۈك مەلئۇننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. نايمان قەۋمىدىن (كۈچلۈك قەبىلىسىدىن ۋە ئۇنىڭ ئەسكىرىدىن) كىمىكى يولۇقسا ئۆلتۈردى. كۈچلۈك غالجىر ئىتتەك ئۆز جېنىنىڭ قورقۇنچىسىدىن ھەر تەرەپكە چاپاتتى، ئۇ قېچىپ يۈرۈپ بەدەخشان تاغلىرىغا ئۆزىنى ئالدى. ئىنتايىن ھەيرانلىنىپ دەھشەتلەنگەنلىكتىن، ئالدىراپ - ھودۇقۇپ بىر غارغا (تاغ ئىچىگە) كىرىپ قالدى، ئۇنىڭدىن تاشقىرىغا چىقىش يولىنى تاپالمىدى. بۇ تاغدا بەدەخشاننىڭ «سەييادە» (ئوۋچى) لىرىدىن بىر گۇرۇھى ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل ئىدى، كۈچلۈكنى قوغلاپ بارغان موڭغۇل قوشۇنى بەدەخشان ئوۋچىلىرىغا ئۇچراپ:- ئەگەر سىلەر بىزدىن قاچقان كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى بىزگە تۇتۇپ بەرسەڭلار ئامانلىق بېرىلىدۇ - دېدى. ئوۋچىلار كۈچلۈكنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئوۋ ئوۋلىغاندەك تۇتۇپ باغلاپ موڭغۇللارغا تاپشۇردى. موڭغۇللار كۈچلۈكنى ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىپ جەبە نويانغا ئەۋەتتى. جەبە نويان ئۇنى چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا يوللاپ بەردى. كۈچلۈكنى تۇتۇش ۋەقەسىدە نۇرغۇن ئالتۇن ۋە قىممەتلىك نەرسىلەر بەدەخشانلىقلارنىڭ قولىغا چۈشتى.

كۈچلۈك ئۆزىنىڭ قىلمىش جىنايىتى ۋە زۇلۇم ئىستىبداتىنىڭ جازاسىغا يولۇقۇپ ئۆلدى، خوتەن ۋە قەشقەردە تىنچلىق ئورنىتىلدى.

شۇنىڭ بىلەن سەيھۇن (سىر دەريا) ساھىللىرىغىچە چىڭگىزخاننىڭ مەملىكىتى بولۇپ قالدى. كۈچلۈكنى يوقاتقاندىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئوغلى جۇجى خاننى «توقۇتلار» غا ئەۋەتتى، چۈنكى توقۇتلار كۈچلۈكنىڭ ئىستىلاسى دەۋرىدە ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قۇم كېچىك تەرىپىگە كەتكەن ئىدى. جۇجى خان پەرمان بويىچە قوم كېچىك تەرەپكە بېرىپ ئۇلارنى تەۋەلىكىگە قوشتى.

X X X

ئىزاھ:

سابىق خۇراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى ھېراتتىن مەشھۇر مۇئەررىخ (تارىخچى) خاۋەند شاھ يازغان «رەۋزەتۇسسافا» ناملىق پارسچە كىتابىنىڭ 5 - توم 22 - ،23 -، 24 - ، 25 - بەتلىرىدىن تەرجىمە قىلىندى.